

Ο ΚΑΒΑΦΗΣ, Ο ΣΚΛΗΡΟΣ ΚΑΙ Η ΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΩΝ ΙΔΕΩΝ ΣΤΟΝ ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥΣ

Παναγιώτης Νούτσος

"... Η συνοικία της κραιπάλης άφαντη
και η άλλη της συναλλαγής. Το τιμ του μπαμποκιού,
οι ξένες εταιρείες. Και στο βάθος ο Σκληρός
υπό λοξήν γωνίαν"
Γ. Δάλλας, *Δόκιμος σε συντεχνία*

Ανάμεσα στον Καβάφη και την Αλεξάνδρεια παρεμβαίνει κάποτε ο Σκληρός και ιδίως πλειάδα σοσιαλιστών διανοουμένων που επικοινωνούν μεταξύ τους συνθέτοντας έτσι το πλήρες τοπίο της πνευματικής ζωής των Αιγυπτιωτών. Ως προς το ποιητικό έργο του Κ.Π. Καβάφη, ο οποίος πάντως υπήρξε και καίριος υπομνηματιστής των ποιημάτων του (όπως για παράδειγμα του "Περιμένοντας τους βαρβάρους" που κατά την επισήμανσή του "υποθέτει μια τέτοια κατάσταση κοινωνική", δηλαδή η "κοινωνία φθάνει σ' ένα βαθμό πολυτελείας", όπου "απελπισμένη από την θέσι εις την οποίαν δε βρίσκεται διόρθωσι συμβιβαστική με τον συνηθισμένο της βίο, αποφασίζει να φέρη μια ριζική αλλαγή...")¹, αρμοδιότεροι συνάδελφοι θα αναπτύξουν τη σχετική προβληματική.

Πριν εισέλθω στο κυρίως θέμα της ανακοίνωσής μου θα συνοψίσω τα πορίσματα των ερευνών² που αφορούν στις σχέσεις του Καβάφη με τον Σκληρό. Η ζωντανή γνωριμία μεταξύ τους χρονολογείται το Δεκέμβριο του 1913, όταν το περιοδικό *Γράμματα* εγκαινιάζει το εντευκτήριό του. Ως το τέλος του επομένου έτους, οπότε θα εμπεδωθεί στο λόγιο κοινό των Αιγυπτιωτών η εικόνα του μαρξιστή Σκληρού, τόσο με τις διαλέξεις του όσο και με τη συνεργασία του στα *Γράμματα*, αυτός θα έχει παραλάβει το σύνολο των δημοσιευμένων ποιημάτων του Καβάφη, σύμφωνα με

1. Το παράθεμα στον Γ.Π. Σαββίδη, "Περιμένοντας τους βαρβάρους;", *Τα Νέα*, 2-9-1991, σ. 36.

2. Τα στοιχεία αυτής της παραγράφου αντλή από τη Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Σκληρός στην Αίγυπτο*, Αθήνα 1988, passim.

τους καταλόγους διανομής των εκδόσεων του τελευταίου. Στον ενδιαμέσο χώρο κινείται ο κοινός τους φίλος Παύλος Πετρίδης και σε μικρότερο βαθμό ο αδελφός του Γιώργος Πετρίδης, ιδρυτικό μέλος του "Εντευκτηρίου" και της "Δημοτικιστικής Ομάδας" Καΐρου. Στα αμέσως επόμενα έτη ο Καβάφης παρακολουθεί τις ομιλίες του Σκληρού που οργάνωσαν στην Αλεξάνδρεια τα περιοδικά *Νέα Ζωή* και *Γράμματα*, μία από τις οποίες – με θέμα τη ζωή και τη σκέψη του Τολστόι – μνημονεύει επαινετικά ο ίδιος ο ποιητής. Μετά το 1917 οι δεσμοί φαίνεται ότι ισχυροποιούνται, με την κοινή πλαισίωση του εκδοτικού εγχειρήματος των *Γραμμάτων* (σε σημείωμα του Καβάφη, μάλλον του 1919, για τη συγκρότηση της "Κριτικής Ομάδας" του περιοδικού καταγράφεται ότι "στην Κοινωνιολογία βάλαμε" τον Σκληρό) και με το κοινό ενδιαφέρον για την εδραίωση του "Εκπαιδευτικού Ομίλου της Αιγύπτου". Ο ενδιαμέσος τώρα είναι ο Ιορδάνης Ιορδανίδης.

Στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας ο ελληνισμός της Αιγύπτου φαίνεται πως ξεπερνούσε τις διακόσιες χιλιάδες³ με κυριότερο πεδίο δράσης το εξωτερικό εμπόριο και τη βιοτεχνική παραγωγή, όπου κυριαρχούσε η κατεργασία και η εξαγωγή του βαμβακιού και του καπνού, αλλά και όλα τα αστικά και μικροαστικά επαγγέλματα που εμφανίσθηκαν "μετά τη διείσδυση του δυτικού καπιταλισμού"⁴. Στους κόλπους της παροικιακής κοινότητας που επιτελούσε κοινωνικές και οικονομικές λειτουργίες ("από την οργάνωση μιας κοινοτικής κοινωνικής ασφάλισης και την οικοδόμηση ενός άρτιου σχολικού συστήματος ως τη θέσπιση ενός μηχανισμού διαιτητικής δικαιοσύνης και τη συγκρότηση επαγγελματικών ενώσεων") θα εξασφαλισθούν οι όροι για την κατασκευή ενός "δημόσιου χώρου δίχως κρατική εξουσία" που θα εγινάται την "ιδεολογική αναπαραγωγή του εθνικού συνόλου"⁵.

Τα πρώτα ρήγματα θα γίνουν αντιληπτά με τη συμμετοχή Ελλήνων στο "Διεθνές σωματείο των σιγαροποιών" και στο "Διεθνές συνδικάτον τυπογράφων", στα οποία εξακολουθούσε να παρουσιάζεται ακμαία η παράδοση των Ιταλών αναρχικών⁶ και έντονα διεκδικητική ή συνδικαλιστική⁷ τους δραστηριότητα. Στους εργατι-

3. Πρβλ. Μ. Δένδια, *Αι ελληνικάί παροικίαι ανά τον κόσμον*, Αθήναι 1919, σ. 59.

4. Κ. Τσουνκαλός, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, Αθήνα 1977, σ. 313-320· πρβλ. Α. Kitroeff, *The Greeks in Egypt 1919-1937* London 1989, σ. 75-95, 96-112.

5. Τσουνκαλός, *Εξάρτηση*, σ. 346/347.

6. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργα-*

τικού κινήματος, Αθήνα 1956, σ. 174-176, M. Nettlau, *Geschichte der Anarchie*, τ. V', Amsterdam 1984, σ. 485/486 και Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα τ. Α'*, Αθήνα 1990, σ. 98.

7. Για τους Έλληνες που πρωτοστάτησαν στην απεργία του 1899/1900 στο Κάιρο βλ. Κορδάτος, *Ιστορία*, σ. 174 και J. Beinlin - Z. Lockman,

κούς κύκλους, που εκδίδουν το δίγλωσσο *Bolletino Tipografico*, κυκλοφορούσαν όχι μόνον ιταλόγλωσσα έντυπα (*Il Domani*, *Lux*, *L' Idea*)⁸, αλλά και ο *Εργάτης* που διευθύνει ο Νικόλαος Δούμας (νεαρός είχε μνηθεί στις σοσιαλιστικές ιδέες από τον Καλλέργη)⁹, τσαγκάρης, δημιουργός του "Σοσιαλιστικού Κέντρου Καΐρου" που βεβαίωσε ότι "όταν καταστραφούν οι καταστροφείς της εργατικής τάξεως θα βασιλεύσει η αρμονία επί του σύμπαντος"¹⁰. Ζωηρότερα διαποτισμένη από το "αναρχικό ιδανικό" είναι η σκέψη των συνεργατών του *Εργάτη*: του γιατρού Γ. Σαραφίδη (το 1908 εκδίδει τη βραχύβια εφημερίδα *Η Νέα* με "φιλολογικοσοσιαλιστική μορφή")¹¹, του Ζαχ. Χατζόπουλου, αδελφού των Κ. και Δημ. Χατζόπουλου, και ιδίως του Γ. Τελεμίτη¹² και του καπνεργάτη Σταύρου Κουτσόγλου¹³ που φιλοδοξεί να καταστεί ένας δεύτερος El. Reclus στην έκθεση της δημιουργίας του κόσμου. Παρά τις διώξεις των συνδικαλιστών που ρέπουν ή υιοθετούν τον αναρχισμό, οι συγγενείς ιδέες συνεχίζουν να διαχέονται στον αιγυπτιακό ελληνισμό, όπως μαρτυρείται από μεταφράσεις έργων του Μπακούνιν και κυρίως από τις θεωρητικές συνθέσεις όσων προκαλούν την κοινωνία των "εμπόρων, των μπακάληδων, των χρηματιστών, των ιδιοκτητών" με τα "μυρωμένα πτερά της κοινωνικής επαναστάσεως"¹⁴.

Ένα ακόμη ρήγμα στους κοινοτικούς μηχανισμούς "αναπαραγωγής του εθνικού συνόλου", πέρα από τους θιασώτες των συνθημάτων "Κάτω τα είδωλα" και "Κάτω η μάσκα", θα προέλθει από διανοούμενους που ωθούνται σε συσπειρώσεις ανθρώπων των γραμμάτων (το 1904 εμφανίζεται η *Νέα Ζωή*, το 1911 τα *Γράμματα*, το 1916 ο *Φοίνικας* και τα *Προπύλαια*) και σε ενώσεις με πρωταρχικό στοιχείο συγκρότησης τη διανοητική εργασία. Προνομιακό πεδίο κι εδώ υπήρξε η εκπαίδευση, από τους λειτουργούς της οποίας θα στελεχωθεί το "Εντευκτήριο" (1915) Καΐρου

Workers on the Nile, Princeton, N. J. 1987, σ. 50-52. Αργότερα, με την παρέμβαση επίσης της ελληνικής "Αδελφότητας Αλληλοβοηθείας, ο Φοίνιξ" (είχε ιδρυθεί το 1908) και υπό την προεδρία του γιατρού Α. Σκουφόπουλου, θα συγκροτηθεί το 1918 το "Διεθνές Εργατικόν Συνδικάτον του Ισθμού του Σουέζ". βλ. Κ.Ν. Φραγκούλης, *Η συμβολή των Ελλήνων εις την τομήν της διώρυγος του Σουέζ*, Αλεξάνδρεια 1924, σ. 48-63 και Kitroeff, *The Greeks*, σ. 137.

8. Βλ. L. Bettini, *Bibliografia dell'anarchismo*, τ. Γ', Firenze 1976, σ. 83-96.

9. Κ. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία*

του κινήματος της εργατικής τάξης, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 192.

10. Ν. Δούμας, *Από την ζωή των βασανισμένων*, Κάιρον 1910, σ. 5.

11. Πρβλ. Α.Ν. Χριστοφίδης, *Ο φιλολογικός περιοδικός τύπος (1890-1919)* Κάιρον 1919, σ. 78.

12. *Κάτω τα είδωλα*, Αλεξάνδρεια 1909.

13. *Κάτω η μάσκα*, εισαγωγή Γ. Σαραφίδη, Κάιρον 1912.

14. Ζ. Χατζό(πουλος), *Χαρά και ηδονισμός εις την επανάστασιν*, Αλεξάνδρεια 1913, σ. 4.

και ιδίως η "Δημοτικιστική Ομάδα" (1916) της ίδιας πόλης και ο "Εκπαιδευτικός Όμιλος της Αιγύπτου" (1918). Η εσωτερική διαφοροποίηση που θα παρατηρηθεί στο "Σύνδεσμον Φιλελευθέρων Αιγύπτου", μετά την ευρύτερη συστράτευση¹⁵ που θα κερδίσει κατά την περίοδο της ρήξης του Κωνσταντίνου με τον Βενιζέλο, θα αναδυθεί και στους κόλπους των δημοτικιστών που έλκονται χωρίς επιφυλάξεις από τις σοσιαλιστικές ιδέες. Η αυτονόμηση ωστόσο της ριζοσπαστικής μερίδας του "Εκπαιδευτικού Ομίλου" και ο συναφής αναπροσανατολισμός των *Γραμμάτων* θα συμβούν στη διετία 1919/1920, όταν πια οι ιδεολογικές μετατοπίσεις των διανοουμένων τους τείνουν προς τη σύνδεση¹⁶ με τη (φιλο)κομμουνιστική κίνηση της Clarté.

Ο Ιορδάνης Ιορδανίδης (Σιγή Κωνσταντινούπολης c. 1885 - Σοβιετική Ένωση c. 1941), διευθυντής στο κοινοτικό σχολείο του Ζαγαζίκ που για το μεταρρυθμιστικό του έργο θα απολυθεί ως "μαλλιαρός, άθεος, εικονοκλάστης, ανήθικος, μπολσεβίκος"¹⁷, συνιστά χαρακτηριστική περίπτωση υιοθέτησης του τριτοδιεθνιστικού ιδεολογικού apparatus. Νεαρός δάσκαλος κιόλας, το 1910, είχε εκδηλώσει τη συμπάθειά του για το σοσιαλισμό στον περίβολο του "Σοσιαλιστικού Κέντρου" της Κωνσταντινούπολης και στις συναντήσεις των συναδέλφων του¹⁸, γνώριμος του Χατζόπουλου¹⁹ κατά τη διάρκεια των σπουδών του στη Γερμανία και φίλος του Γιαννιού, μέλος της κίνησής του στην Αθήνα και συνδρομητής των εντύπων του²⁰. Αυτή ακριβώς η θητεία τον έφερε κοντά στο Σκληρό, τον οποίο θεωρούσε "δάσκαλο και υψωτή του"²¹, χωρίς βέβαια να συμμεριστεί τις "υποδείξεις"²² του για τη στάση του σοσιαλιστικού κινήματος στις "σημερινές δύσκολες πολιτικές στιγμές" ως "εμπροσθοφυλακή" του Κόμματος Φιλελευθέρων. "Τεχνικός σύμβουλος" πια του "Εκπαιδευτικού Ομίλου της Αιγύπτου" και ωρομίσθιος καθηγητής στο "Victorian College" της Αλεξάνδρειας ο Ιορδανίδης μεταφράζει τα *Ηθικά αποτελέσματα του Σοβιετικού πολι-*

15. Πρβλ. Γ. Σκληρού, "Απόσπασμα από το Κοινωνικόν μας ζήτημα" [1915] *Έργα*, επιμ. Λ. Αξελού, Αθήνα 1976, σ. 482.

16. Πρβλ. Μ. Περίδη, "Ο νέος κόσμος" και "Η. Barbusse στις εκδόσεις των *Γραμμάτων*", *Γράμματα*, νέα περίοδος, τ. Α' (1920/1921), σ. 52 και 204.

17. Εκπαιδευτικός, "Η εκπαιδευτική μας κίνηση στην Αίγυπτο", *Γράμματα*, τ. Ε' (1919), σ. 138.

18. Ν. Καστρινός, "Το Α' Δασκαλικό συνέδριο στην Πόλη", *Ο Νουμάς*, τ. 1 (1912), σ.

465/466.

19. Κ. Χατζόπουλος, "Πενήντα ανέκδοτα γράμματα", επιμ. Ν. Γιαννιού, *Νέα Εστία*, τ. 62 (1957), σ. 1403, 1746, τ. 63 (1958), σ. 190.

20. Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών, *Εργασία μιας εξαμηνίας*, Αθήνα 1914, σ. 2, 12 και *Σοσιαλιστικά Φύλλα*, αρ. 11 (Αύγ. 1917), σ. 24.

21. "Ο Σκληρός απέθανε", *Γράμματα*, τ. Ε' (1919), σ. 282.

22. *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού* [1919], *Έργα*, σ. 345.

τεύματος του P. Pascal και συμβάλλει στην ίδρυση του "Ομίλου Κοινωνικών Μελετών" (Σεπτέμβριος 1920) και του Σοσιαλιστικού Κόμματος της Αιγύπτου (1921) που θα μετονομασθεί σύντομα σε Κομμουνιστικό και θα συνδεθεί, με την παρέμβαση της μέλλουσας συζύγου του Μ. Κριεζή, με την Κομμουνιστική Διεθνή²³.

Αιγυπτιώτης επίσης είναι ο δικηγόρος Γιάννης Λαχωβάρης, μέλος του "Έντευκτηρίου" και της Δημοτικιστικής Ομάδας" Καΐρου, που μετείχε στην ίδρυση (Αθήνα, Δεκέμβριος 1918) και τη λειτουργία της βραχύβιας "Σχολής προς μελέτην και διάδοσιν των αρχών του Σοσιαλισμού"²⁴ που υποσχέθηκε την έκδοση της Σοσιαλιστικής Επιθεωρήσεως ως οργάνου του ΣΕΚΕ. Μέλος του "Έντευκτηρίου", της "Δημοτικιστικής Ομάδας" και του "Εκπαιδευτικού Ομίλου της Αιγύπτου" υπήρξε ο χημικός Γιώργος Πετρίδης (Αλεξάνδρεια 1888-1932) που με τη μεσολάβηση του Σκληρού θα δεχθεί να εκπροσωπήσει, με τα διαπιστευτήρια της Γενικής Εργατικής Συνομοσπονδίας Πειραιώς και με την οικονομική ενίσχυση της κυβέρνησης, τις ελληνικές θέσεις για το εθνικό ζήτημα στην 4η Διασυμμαχική Εργατική και Σοσιαλιστική Συνδιάσκεψη (Λονδίνο, Σεπτέμβριο 1918) και στο Διεθνές Σοσιαλιστικό Συνέδριο της Βέρνης (Ιανουάριος 1919). Στο τελευταίο ο Πετρίδης τάχθηκε με την "αριστερά" του πτέρυγα, συνυπογράφοντας το ψήφισμα που εισηγήθηκαν οι Adler και Longuet²⁵ και παίρνοντας μέρος στη μυστική σύσκεψη των οπαδών της κίνησης του Zimmerwald που προσανατολιζόνταν προς την Γ' Διεθνή²⁶. Ο κοινός φίλος του Καβάφη και του Σκληρού μετά το θάνατο του συγγραφέα των *Συγχρόνων προβλημάτων του Ελληνισμού* θα επιστρέψει στην Αίγυπτο και θα συμβάλει στη σύσταση του "Ομίλου Κοινωνικών Μελετών". Στην πορεία κομμουνιστικοποίησης των Αιγυπτιωτών σοσιαλιστών δεν έμεινε αμέτοχος ο Πετρίδης που αποδοκιμάζει την "καιροσκοπική" πολιτική των "Κοινωνιολόγων"²⁷ και με αυξανόμενο ενδιαφέρον προσεγγίζει τη "διδασκαλία της ρωσικής επανάστασης", φτάνοντας να "προσωποποιήσει" ο

23. Μ. Ιορδανίδου, *Σαν τα τρελά πουλιά*, Αθήνα 1979, σ. 68, 73, 76 και I. Yannakakis, "Aux origines du communisme égyptien 1920-1940", *Communisme*, αρ. 6 (1984), σ. 95-97.

24. Πρβλ. *Ριζοσπάστης*, 31-12-1918, σ. 1 και 8-2-1919, σ. 1 και "Ανεξάρτητου", *Κοινωνιολογικών και Πολιτικών Λεξικών* Αθήναι 1933/1934, σ. 3034.

25. *Les résolutions de la Conférence Internationale ouvrière et socialiste de Berne*, Bâle 1919, σ. 7-8 πρβλ. P. Renaudel, *L' Internationale à Berne*, Paris 1919, σ. 25, 27, 135-136, 142.

26. Πρβλ. G.A. Ritter (επιμ.), *Die II. Internationale 1918/1919*, Berlin-Bonn 1980, σ. 825-826.

27. Βιβλιοκρισία του άρθρου: Α. Παπαναστασίου, "Δημοκρατία και εκλογικό σύστημα", στη *Νέα Ζωή*, τ. 11 (1922/1923), σ. 477/478.

ίδιος στην Αλεξάνδρεια τον "μπολσεβικισμό"²⁸.

Η συμπύκνωση βέβαια των διαδικασιών του ιδεολογικού αναπροσανατολισμού των Αιγυπτιακών διανοουμένων, που κατά το Σκληρό θεωρήθηκαν ότι είναι ικανοί "προς πρακτικές ιδέας και θετική δράσιν"²⁹, αναδεικνύεται κατά τη δεύτερη περίοδο του αλεξανδρινού περιοδικού *Γράμματα* που εγκαινιάζεται το καλοκαίρι του 1920 με αρχισυντάκτη το Μιχάλη Περίδη, συνιδρυτή του "Ομίλου Κοινωνικών Μελετών" που επισημαίνει τα κενά και τα σημεία απόκλισης του ύστερου Σκληρού από τη σκέψη του Μαρχ³⁰. Τα *Γράμματα* στο εγχείρημά τους να πραγματευθούν τις αρχές που "εμπνέουν και οδηγούν την παγκόσμια προσπάθεια των λαών να βρουν την αληθινή έννοια της συνολικής τους ζωής και να την αναπλάσουν σύμφωνα μ' αυτήν"³¹, έχουν δεδομένη τη συνδρομή των ελλαδιτών, κυρίως στελεχών του ΣΕΚΕ(Κ), όπως ήταν ο Π. Χαλκός [=Γ. Κορδάτος], ο Αρ. Σίδερης και ο Κ. Παρορίτης.

Η θνησιγενής δεύτερη περίοδος των *Γραμμάτων* συντελέστηκε χωρίς το Σκληρό που έτεινε σε μια μετριοπαθή σύγκρουση με τους μηχανισμούς "αναπαραγωγής του εθνικού συνόλου". Σ' αυτή τη συνάφεια είχε αποφανθεί ότι το ΣΕΚΕ αποτελεί "κόμμα του μέλλοντος"³², στο βαθμό δηλαδή που το Κόμμα Φιλελευθέρων δεν είχε ολοκληρώσει το εκσυγχρονιστικό του έργο, το οποίο μάλιστα απειλούνταν από την παλινόρθωση των "παλαιοκομματικών" δυνάμεων. Ο Σκληρός, μολονότι οχυρώθηκε πίσω από τη διαβεβαίωση ότι ως "ουδέτερος επιστήμων του γραφείου" μπορεί να εξοβελίζει την "αναγκαστική μονομέρεια"³³ ενός μεμονωμένου κόμματος, διατηρούσε μια διακριτική επαφή με την ομάδα του Γιαννιού. Δεν απαντούσε στις διαφοχικές εκκλήσεις του τελευταίου (μία του απευθύνεται κατά το πρώτο εξάμηνο του 1914 για να δώσει διάλεξη στο "Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών")³⁴ και όταν θα λύσει τη σιωπή του (2 Ιουνίου) 1915)³⁵ το πρώτο ζήτημα που θα θέσει είναι η τακτική, το "σπουδαιότερο σε σχέση με τη θεωρητική αντίληψη του μαρξισμού", δηλώνοντας ρη-

28. Μ. Περίδης, "Εξ αφορμής μιας επετείου", *Παναγιώτεια*, 20-5-1932, σ. 2.

29. "Απόσπασμα", σ. 490.

30. "Γ. Σκληρός, *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*", *Γράμματα*, νέα περ., τ. Α' (1920/1921), σ. 41-49.

31. Μ. Περίδης, "Κύριες απόψεις θεμελιωδών προβλημάτων", *Γράμματα*, ό.π., σ. 10.

32. *Τα σύγχρονα*, σ. 342.

33. *Τα σύγχρονα*, σ. 159.

34. Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών, *Εργασία*, σ. 2.

35. Την επιστολή αυτή δημοσίευσε το 1932 ο Γιαννιός· βλ. Π. Νούτσος, "Εκπαιδευτικός δημοτικισμός και κοινωνική μεταρρύθμιση: από τον Σκληρό στην ιδρυτική γενιά του ΣΕΚΕ", *Τα Ιστορικά*, αρ. 10 (Ιούν. 1989), σ. 197, 188.

τά "συντηρητικός επαναστάτης" που προτιμά την "ειρηνική προπαγανδιστική και διοργανωτική εργασία" από τους "παράκαιρους ενθουσιασμούς" και τα "αδιάλλακτα λόγια". Η διατύπωση αυτή στοιχειοθετείται σε μια περίοδο που ο Σκληρός έγγραφε ότι ενδέχεται να συμπληρωθεί – στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* παρατρέχει μια τέτοια πρόβλεψη – το "σχετικώς θετικώτερον φιλοσοφικόν κοινωνιολογικόν σύστημα" σε ό,τι αφορά το ρόλο που διαδραματίζει το "ιδεολογικόν στοιχείον εις την δράσιν του ατόμου εν τη κοινωνία"³⁶.

Θα επεξεργαστεί βέβαια περισσότερο αυτήν την πρόταση, ξαναπιάνοντας τη συζήτηση για τους "ιστορικούς παράγοντες"³⁷ που αναπτύχθηκε στην ευρωπαϊκή σοσιαλιστική σκέψη κατά το τέλος του προηγούμενου και τις αρχές του εικοστού αιώνα, στην εισαγωγή του βιβλίου του *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*. Έτσι εκτός από τον "σπουδαιότερο" παράγοντα, τον οικονομικό ή "κοινωνιολογικό", θα επικαλεσθεί τον φυλετικό και τον "ιστορικό" ("θίγει μάλλον τις παρεκκλίσεις από την ομαλή εξέλιξη της κοινωνίας") και θα εξακριβώσει την "αμοιβαία σχέση αναμεταξύ τους αναλόγως του τόπου, της εποχής και του σταδίου της κοινωνικής εξέλιξεως"³⁸. Σ' αυτόν ακριβώς τον ερμηνευτικό εξοπλισμό διαφαίνεται η ανησυχία του μαρξιστή διανοούμενου να προσδιορίσει τα όρια του "ιστορικού υλισμού" στην κατανόηση των μηχανισμών άρθρωσης της ελληνικής κοινωνίας, προσκομίζοντας τις αναγκαίες αναλύσεις ως αποδεικτικό υλικό μιας έρευνας που έκρυβε την πρόθεση να εκληφθεί ως απόρροια της "γενικής ιστορικής άποψης" και την ικανότητα να αναγνωρίσει ότι μπορούν να υπάρξουν τροποποιήσεις ή "πρωτότυπες" παρατηρήσεις, εξαγόμενες από την "πείρα των τελευταίων δώδεκα ετών". Εδώ έγκειται η ιδιοσυστασία των *Συγχρόνων προβλημάτων* που υπονοεί μια νέα, περισσότερο μετριοπαθή και εμφανώς επιμελημένη, μαρτυρία της πεμπτουσίας του *Κοινωνικού μας ζητήματος*: "Αντικειμενική κοινωνιολογία, μαρξιστική προπαγάνδα και επίδραση στην εργατική κίνηση της Ελλάδος"³⁹. Ο Αιγυπτιώτης πια συγγραφέας σ' αυτό το "ιστορικό - κοινωνιολογικό" εγχείρημα, που καταγράφεται σε "μικτό γλωσσικό σύστημα" σύμφωνα με την "απλή λογική της βαθμιαίας εξέλιξεως των πραγμάτων", δεν διευκολύνεται όμως από την πολιτική συγκυρία της ελληνικής Αριστεράς που στις προτεραιότητές της ανήκει η κατοχύρωση της αυτοδυναμίας στην οικονομική και πολι-

36. "Απόσπασμα", σ. 464-465.

37. Βλ. P. Noutsos, *La marxisme européen*.

Une théorie en construction, Jannina 1989, σ. 75-77.

38. *Τα σύγχρονα*, σ. 163, 180.

39. *Τα σύγχρονα*, σ. 160, 163, 164.

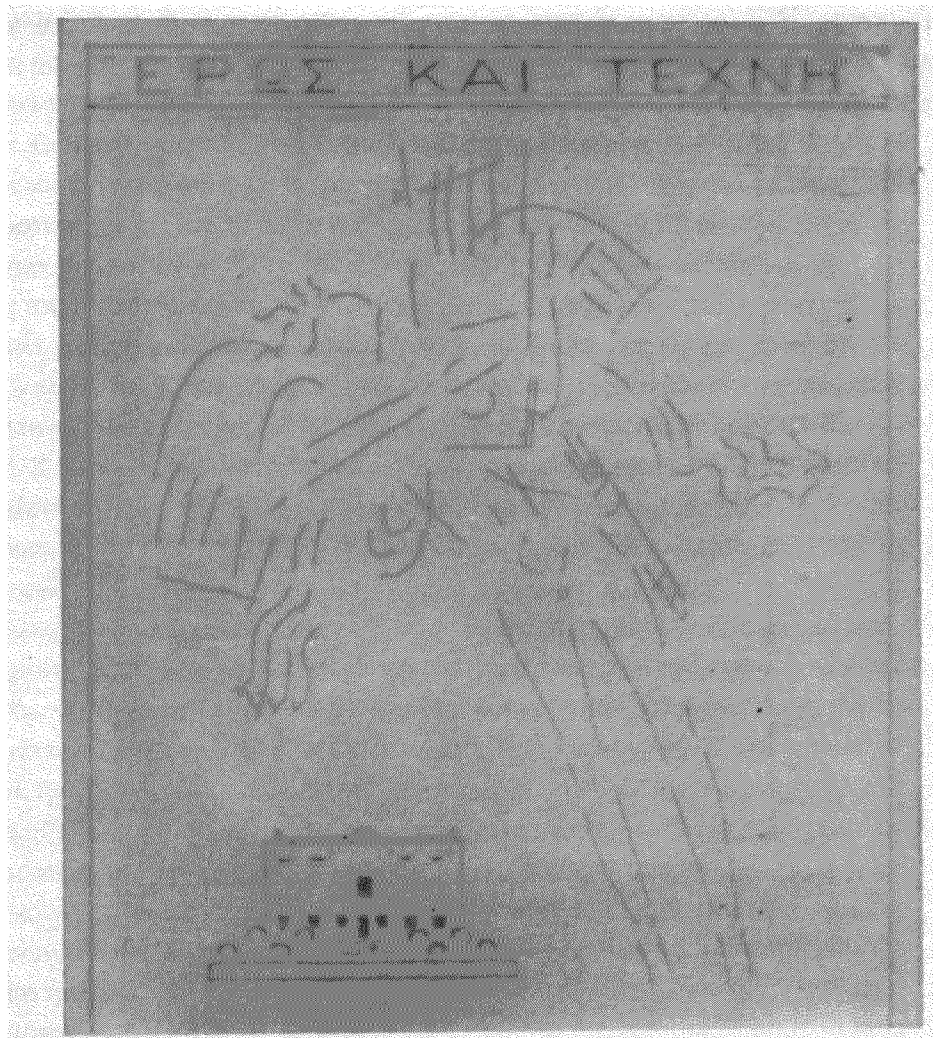
τική οργάνωση της εργατικής τάξης.

Η ιστορική αίσθηση της ποίησης του Καβάφη δεν στοιχεί, παρά τους διαύλους επικοινωνίας, με την ανατομία έστω του ιστορικού γίγνεσθαι που επιχειρούσε ο Σκλήρως. Στην πορεία πάντως από τον "αισθητή" στον "σοφιστή" δεν ήταν αμελητέα η διαπίστωση ότι "ανεπαισθήτως μ' έκλεισαν από τον κόσμο έξω"⁴⁰ και κυρίως η πικρή βίωση των "Πολιτικών Αναμορφωτών" "Εν μεγάλη ελληνική αποικία, 200 π.Χ.":

"... Όμως το πρόσκομμα κ' η δυσκολία
είναι που κάμνουνε μια ιστορία
μεγάλη κάθε πράγμα οι Αναμορφωταί
αυτοί. (Ευτύχημα θα ήταν αν ποτέ
δεν τους χρειάζονταν κανείς). Για κάθε τι,
για το παραμικρό ρωτούνε κ' εξετάζουν,
κ' ευθύς στον νου τους ριζικές μεταρρυθμίσεις βάζουν,
με την αίτησι να εκτελεσθούν άνευ αναβολής [...]
Κι όταν, με το καλό, τελειώσουνε την εργασία,
κι ορίσαντες και περικόψαντες το παν λεπτομερώς,
απέλθουν, παίρνοντας και την δικαία μισθοδοσία,
να δούμε τι απομένει πια, μετά
τόση δεινότητα χειρουργική.
Ίσως δεν έφθασεν ακόμη ο καιρός.
Να μη βιαζόμεθα· είν' επικίνδυνον πράγμα η βία.
Τα πρόωρα μέτρα φέρνουν μεταμέλεια.
Έχει άτοπα πολλά, βεβαίως και δυστυχώς, η Αποικία.
Όμως υπάρχει τι το ανθρώπινον χωρίς ατέλεια;
Και τέλος πάντων, να, τραβούμ' εμπρός"⁴¹.

40. *Ποιήματα*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδη, τ. Α',
Αθήνα 1973, σ. 106.

41. *Ποιήματα*, τ. Β', σ. 66.

Κωνσταντίνος Παρθένης, "Ερος και Τέχνη", μολύβι σε ρυζόχαρτο, 0,30X0,23, Ε.Π.Μ.Α.σ.